

بهره‌گیری از منابع در بحارالانوار، بررسی مورد مقصد الراغب الطالب

دکتر مهدی مجتهدی^۱

چکیده

علامه مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ ق) در تألیف بحارالانوار از منابع بسیاری بهره برده که در مقدمه آنها را معرفی کرده است. یکی از این منابع کتاب مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب است که پس از وی نیز در منابع مختلف و اغلب به واسطه مجلسی از آن نقل و یاد شده است. از آنجا که بر اساس تنها نسخه شناخته شده، این کتاب به فضائل دوازده امام و حضرت زهرا علیها السلام اختصاص دارد، با بررسی منقولات بحار از آن نخست این پرسش مطرح می‌شود که چرا تنها ده مورد و همه از یک باب مقصد که درباره قضاوت‌های حضرت علی علیه السلام است، در بحار نقل شده است؟

^۱ استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

mmojtahedi@um.ac.ir

پیش از همه می‌خواهم از استاد محمد مجتهدی تشکر کنم که برای اولین بار نام مقصد الراغب را از او شنیدم و برای سلامتی و طول عمر ایشان دعا کنم که با تأسیس کتابخانه تخصصی امیرالمؤمنین علی علیه السلام در مشهد گام بزرگی برای همه محققین در زمینه مطالعات شیعی برداشته اند به طوری که تقریباً تمامی منابع این مقاله در این کتابخانه موجود است. از جناب حجة الاسلام ابوالفضل حافظیان و جناب آقای رحیم قاسمی برای معرفی برخی از منابع و دکتر حامد خانی برای معرفی مقاله ارزشمند خودشان تشکر می‌کنم. همراهی و همفکری همسر محترمم ضامن اتمام این مقاله و تألیف چند مقاله در این موضوع است. برای ایشان آرزوی صحت و توفیق روزافزون دارم.

پرسش دیگر این که چرا در بحار نقلی در بخش معصومین علیهم‌السلام از مقصد وجود ندارد؟ سرانجام این که نظر علامه درباره مولف کتاب که او را حسین بن محمد بن حسن، یکی از «قدماء الاصحاب» و نزدیک به عصر شیخ صدوق (د. ۳۸۱ ق.) دانسته است؛ برچه اساسی است و با وجود تکرار آن در آثار اغلب پسینیان، اعتبار آن چگونه است؟ در این پژوهش با بررسی سفرهای مجلسی، این فرضیه مطرح و با شواهد موجود تقویت می‌شود که وی در سفر مشهد به کتاب دست یافته است. مطلبی که به پاسخ هر سه پرسش مرتبط است و نظر علامه درباره نام مؤلف را تحت تاثیر شیخ حرعاملی می‌داند. در پایان نشان داده شده که این نظراز پایه محکمی برخوردار نیست و طبق مطالعات انجام شده، مؤلف از عالمان قرن ششم و هفتم بوده و با این که گمانه‌های متعددی برای نام او مطرح شده؛ بررسی‌های انجام شده بر روی نسخه خطی کتاب حاکی از تعلق آن به عالمی در اربل در قرن ششم و هفتم هجری است.

کلیدواژه‌ها: مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی؛ علی بن ابی طالب، امام اول؛ حرعاملی، محمد بن حسن؛ نسخه شناسی

مقدمه

علامه مجلسی، عالم بزرگ شیعه (۱۰۳۷-۱۱۱۰ ق.) در بزرگ‌ترین اثر خود یعنی بحارالانوار الجامعة لدرر اخبار ائمة الاطهار علیهم‌السلام، ۳۶۵ کتاب و رساله را با ذکر مؤلفان آنها نام برده است (طارمی، علامه مجلسی، ۱۵۳). او در صحت انتساب این کتاب‌ها به مؤلفان آنها بحث کرده و میزان اعتماد خود را بر نسخه‌های فراهم شده از آن کتب و چگونگی نقل مطلب از آنها را بیان کرده است. تعدادی از مآخذ بحارتنها به یاری این تألیف حفظ شده‌اند و برخی دیگر نیز اگرچه نسخه‌های متعددی داشته‌اند، مجلسی غالباً نسخه‌های معتبر و متقدم در اختیار داشته است؛ تا جایی که محدث معاصر مجلسی، شیخ حرعاملی در وسائل الشیعة و اثبات الهداة به منقولات او اعتماد کرده و در موارد دسترسی نداشتن به برخی از کتب از بحار نقل کرده است (طارمی، علامه مجلسی، ۱۵۴ تا ۱۵۸). به نظر شیخ حرعاملی موضوع بندی نیکو و نیز شرح مشکلات اخبار از خصوصیات بارز این اثر بزرگ است. (حر عاملی، امل الآمل، ۲/۲۴۸)

سال بیستم، شماره ۷۸، بهار ۱۴۲۰

یکی از منابع علامه در بحارالانوار کتابی است با عنوان «مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب». در این پژوهش تلاش می‌شود تا ضمن توصیف کامل نسبت این کتاب با بحارالانوار، دیدگاه علامه مجلسی نسبت به این کتاب مورد بررسی قرار گیرد. همچنین کوشش شده تا بر اساس شواهد موجود، شرحی از چگونگی دسترسی به این کتاب، زمان تقریبی این دسترسی و شرایط نقل و تدوین نقل‌های بحار از این کتاب ارائه شود. در پایان به صورت اجمالی به هویت مؤلف کتاب مذکور اشاره خواهد شد.

در نتیجه به این پرسش‌ها پاسخ داده خواهد شد که: با توجه به موضوع مقصد چرا در

بحار نقلی در بخش معصومین علیهم‌السلام از آن وجود ندارد؟

چرا تنها ده مورد و همه از یک باب مقصد در بحار نقل شده است؟

نظر علامه درباره مؤلف کتاب بر چه اساسی است و اعتبار آن چگونه است؟

پیشینه

فارغ از پژوهش‌هایی که به صورت کلی درباره علامه مجلسی و کتاب بحارالانوار صورت

گرفته است، پژوهش‌های انگشت شماری به بررسی منابع بحارالانوار پرداخته‌اند. از آن میان می‌توان به مقاله جعفریان و قریب با عنوان «کتاب‌شناسی و نقد منابع در بحارالانوار علامه مجلسی» اشاره کرد. پرسش اصلی این مقاله، شیوه علامه در نقد اعتبار منابع و بررسی نویسندگان اصلی کتاب‌های مجهول المؤلف است (جعفریان و قریب، ۱۱۱). همچنین تصریح شده که یکی از محورهای مهم در روش نقل منابع مجلسی بررسی صحت انتساب کتاب‌ها به نویسندگان است و علامه مجلسی در موارد متعددی این انتساب‌ها را رد کرده است... علامه مجلسی در برخی موارد به دلیل دارا بودن نسخه‌های قدیم از نسخه‌های مختلف توانایی تعیین نویسنده واقعی را دارد. نویسندگان معتقدند برخی خطاهای کتاب‌شناختی نیز در آرای وی راه یافته که از جمله آنها انتساب کتاب معروف الاستغاثه ابوالقاسم کوفی به ابن میثم بحرانی است (جعفریان و قریب، ۱۲۴). از آنجا که کتاب مقصد الراغب با وجود تردیدهای جدی در انتساب به مؤلف، در بحاربه صورت قطعی از حسین بن محمد بن حسن دانسته شده است، در این مقاله اشاره‌ای به کتاب مذکور وجود ندارد. پژوهش دیگر، کتابی است با عنوان رویکردهای علامه مجلسی در اعتبارسنجی روایات بحارالانوار. در این اثر که در اصل رساله دکتری نویسنده بوده در مواردی به مقصد الراغب اشاره شده است. در فصل سوم با عنوان اعتبارسنجی روایات بحارالانوار، در مبانی اعتبارسنجی نزد علامه، توجه به قرائن کتاب محوری در ارزیابی احادیث مورد بررسی قرار گرفته است و در ضمن قرائن داخلی اعتبار منابع بحارالانوار از «داشتن محتوای مفید و یا عالی و یا کمیاب» (مختاری هاشم آبادی، ۱۵۸) یاد شده است که مقصد الراغب، «تألیف شیخ حسین بن محمد»، یکی از مصادیق آن شمرده شده است (مختاری هاشم آبادی، ۱۶۰). همچنین «داشتن اسناد خوب و یا اخذ مطالب از اصول اولیه حدیثی و یا کتب معتبر» نیز از قرائن داخلی اعتبار منابع شمرده شده که در این جا نیز مقصد الراغب یکی از مثال‌ها دانسته شده است (مختاری هاشم آبادی، ۱۶۰). البته جای این پرسش باقیست که چگونه در همین فصل در زیر عنوان «منابع کم اعتبار بحار از دیدگاه علامه مجلسی» از کتاب «مقصد الطالب [کذا] حسین بن محمد» یاد شده که احادیث آن از رتبه بالائی از صحت برخوردار

نیست (مختاری هاشم آبادی، ۱۷۸). به نظرمی‌رسد نویسنده به یکسانی این دو عنوان توجه نداشته است.

سرانجام باید از مقاله ارزشمند «در جستجوی حُلوانی، مؤلف «نزهة الناظر و تنبیه الخاطر» یاد کرد که گرچه به مؤلف کتابی دیگر پرداخته، با دقت نکات مهمی را درباره مقصد الراغب مطرح کرده است. خانی ضمن اشاره به نقل‌ها از نزهة الناظر در آثار شیعی چون مقصد الراغب، الدرّة الباهرة و مستدرک الوسائل (خانی، ۵۶) به تصور حرعاملی (د. ۱۱۰۴ ق.) درباره یکسانی مؤلف نزهة الناظر و مقصد الراغب و نقد آن پرداخته است (خانی، ۶۰-۶۱). وی همچنین ضمن اشاره به کوشش‌ها برای شناخت مؤلف نزهة الناظر در دوران معاصر (خانی، ۶۴-۶۸) نتایج درستی درباره عدم یکسانی مؤلف آن با مؤلف مقصد الراغب ارائه می‌کند.

در ادامه مقاله حاضر، زین پس از مقصد الراغب به اختصار به صورت «مقصد» و از بحارالانوار به «بحار» یاد خواهد شد.

معرفی مختصر مقصد

نام کامل کتاب مورد بحث چنان‌که در مقدمه مؤلف آمده «مقصد الراغب الطالب فی فضائل الامام علی بن ابی طالب واهل بینه ائمة الهدی ومصاییح الدجی» است (مقصد، ۲، ۴ج)^۱

همانطور که از عنوان آن مشخص است، این کتاب به فضائل ائمه معصومین علیهم‌السلام و البته زندگی و سخنان ایشان و همچنین چند باب به حضرت زهرا علیها‌السلام اختصاص دارد. ابواب ۳۹ گانه کتاب به این شرح است:

باب اول تا هفدهم یعنی ۱۰۷ صفحه معادل نیمی از کتاب به حضرت علی علیه‌السلام اختصاص دارد و شامل این موارد است: مولد، اسم و نسب، همسران و فرزندان، فضائل

۱. در این مقاله برای ارجاع به صفحات متن چاپی، پس از نام مقصد و شماره صفحه، حرف «ج» می‌آید و اگر بدون آن باشد منظور صفحات نسخه خطی است.

او در قرآن و احادیث، نبرد او با خوارج، پاسخ‌های او به پرسش‌ها، سخنان ایشان و گزیده اشعار منسوب به حضرت امیر علیه السلام، قضاوت‌ها و حکم‌های خاص، خلافت و درگذشت ایشان و آنچه درباره قاتل وی آمده است.

باب ۱۸ تا ۲۳ به حضرت زهرا علیها السلام اختصاص دارد شامل: فضائل ایشان و ازدواج رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم با خدیجه علیها السلام، ولادت، اسم‌ها و لقب‌ها، آیات و احادیث فضائل و درگذشت ایشان.

باب ۲۴ تا ۳۴ یعنی یازده باب، هر کدام به یکی از یازده امام بعد اختصاص دارد. باب ۳۵ حکایاتی تاریخی و باب ۳۶ در زیارات است. باب ۳۷ در رد کسی است که به امام مهدی جسارت کرده و باب ۳۸ در رد کسی که به امام معصوم توهین کرده است. باب ۳۹ و آخر با عنوان «فی الدلائل والبرهان بالحديث وآی القرآن لأهل الدین والإیمان وسفن النجا من النیران» است که با اشاره به آیه مباهله آغاز شده ولی ناقص است و برگ‌های نسخه افتادگی دارد.

اغلب باب‌ها دارای بخشی به نام فصل هستند که در بیشتر آنها با عنوان «فیما جاء من کلامه علیه السلام»، گزیده‌ای از سخنان منسوب به هر یک از امامان را آورده است.

تنها نسخه شناخته شده از این اثر به شماره ۱۱۵۵ در کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد نگهداری می‌شود. از نظر نسخه‌شناسی، نسخه دارای ۲۰۸ صفحه است به ابعاد ۲۱ در ۱۵/۵ سانتی متر. خط نسخه نسخ و اغلب صفحات ۲۱ سطری است و ابعاد سطور در هر صفحه ۱۹ در ۲۱ سانتی متر است. عنوان‌ها درشت است و کمی از کناره‌های برگ اول آخر در صحافی رفته است. جلد تیماج عنابی و قهوه‌ای (فاضل)، «مقصد...»، ۲۳۸؛ فاضل، فهرست...، ۲۸۳/۲-۳۸۴. نخستین معرفی کامل نسخه خطی کتاب در نشریه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد در سال ۱۳۵۲ ش. به قلم محمود فاضل (یزدی مطلق) در مقاله‌ای با عنوان «مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابیطالب [کذا] علیه السلام» منتشر شد.

در پایگاه «جستجو در کتب خطی» دانشگاه فردوسی مشهد عنوان نسخه «مقصد الراغب

الطالب فی فضائل علی بن ابیطالب علیه السلام آمده و مولف را «حضرت شیخ اجل حسین بن محمد بن حسن»، تعداد برگه‌ها را ۱۰۴ برگ و تاریخ کتابت را قرن ۸ هجری ذکر کرده است. در این پایگاه تصاویر هر فریم به شکل یک در میان قابل مشاهده است.^۱

لازم به ذکر است که این کتاب در سال ۱۳۹۷ ش. به کوشش رضایعی در قم از سوی انتشارات مکتبه العلامة المجلسی و زیر نظر این مجموعه به چاپ رسیده و شماره ۳۳ از مجموعه «سلسله مصادر بحار الانوار» است. کتاب با مقدمه‌ای ۵۶ صفحه‌ای آغاز و متن تصحیح شده مجدد از صفحه یک آغاز و تا صفحه ۵۲۰ ادامه یافته است. ادامه کتاب تا صفحه ۶۴۸ یعنی ۱۲۸ صفحه به فهرست‌ها و نمایه‌های متعدد کتاب اختصاص یافته که این موارد را شامل می‌شود: فهرست آیات، احادیث و روایات، اعلام اشخاص، طوایف و قبائل و فرق و اقوام، اماکن و شهرها، وقایع و روزها، اشعار و منابع و مطالب کتاب. در انتها دو صفحه مقدمه به زبان انگلیسی آمده است. مصحح کل روایات کتاب را شماره گذاری کرده است. داخل گروه عدد اول شماره روایت در کل کتاب است که مجموعاً به ۵۴۰ مورد می‌رسد و عدد دوم شماره روایت در هر باب است. عنوان مولف بر روی جلد چنین آمده است: «احد اعلام اهل السنة فی القرنین السادس والسابع الهجرین».

منقولات بحار از مقصد

در بحارده نقل از مقصد و همه از باب چهاردهم با عنوان «فی قضایاه علیه السلام» آمده است. نخستین نقل در باب ۱۱ بحار با عنوان «أحكام الشهيد والمصلوب والمرجوم والمقتص منه و الجنین و أکیل السبع و أشباههم فی الغسل و الكفن و الصلاة» آمده است. این نقل حکمی منقول از امیرالمؤمنین علیه السلام درباره کشته‌های صفین و جمل و نهروان است (مجلسی، بحار، ۱۲/۷۹) وی با این تعبیر روایت را آغاز کرده است: «کتاب مَقْصِدِ الرَّأغِبِ، قَالَ: قَضَى أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ فِي قَتْلِ صَفِينٍ وَ الْجَمَلِ وَ النَّهْرَوَانِ...» یعنی با ارجاع به اسم کتاب و نه مؤلف. سپس در بیان خود، علت حکم حضرت را به صورت احتمالی مطرح کرده است. اما با این عبارت آغاز می‌شود: «ومن قضایاه علیه السلام أنه قضی فی قتل صَفِين

1. <https://manuscript.um.ac.ir/moreinfo-2260-pg-2.html>

والجمل والنهروان...». شباهت هر دو متن و به خصوص ترتیب جنگ‌ها که مطابق تاریخ (جمل، صفین و نهروان) نیست در هر دو مشهود است. این روایت در نسخه چاپی روایت سی و سوم باب است (مقصد، ۹۲، ۲۴۴ چ)

دومین نقل در باب «وجوب قصر الصلاة في السفر و علة و شرائطه و أحكامه» روایتی است که با سند از تفسیر علی بن ابراهیم آمده از امام صادق علیه السلام که ایشان از امیرالمؤمنین علیه السلام نقل می‌کنند که شش گروه نمازشان شکسته نیست... و در پایان عبارت «مقصد الراغب، عنه ع مرسلًا مثله.» ذکر شده است (مجلسی، بحار، ۱۸/۸۶). از مقایسه این نقل با نقل مقصد (مقصد، ص ۸۲) که نهمین روایت این باب است مشخص می‌شود که تفاوت‌هایی بین این دو متن وجود دارد و کاملاً مثل هم نیستند و برخی عبارات جابه‌جا یا کم و زیاد است.

سومین نقل از «کتاب مقصد الراغب» و باز هم بدون اشاره به نام مؤلف، درباره قضاوت یک قتل است (مجلسی، بحار، ۳۹۸/۱۰۱) که روایت دوازدهم باب است. (مقصد، ص ۸۳)

چهارمین نقل در باب «حکم ما تجنيه الدواب» در ادامه قضاوتی منقول از ارشاد شیخ مفید است که علامه به اختلاف روایت عامه و نقل‌های چند منبع شیعی اشاره کرده و در انتها چنین آورده است: «مَقْصِدُ الرَّاْغِبِ، مِثْلُهُ إِلَّا أَنَّ فِيهِ تَوْرًا قَتَلَ حِمَارًا وَ مَكَانَ مَأْمَنِهِ وَ مَأْمَنُهَا مُسْتَرَاْحُهُ فِي الْمَوْضِعَيْنِ» (مجلسی، بحار، ۴۰۱/۱۰۱). مشخص است که متن مقصد که روایت سیزدهم باب است (مقصد، ص ۸۳) با متن بحار بسیار متفاوت است. با بررسی منابع مشخص می‌شود که این نقل همانند نقل الکافی است (کلینی، ۴۸۶/۱۴-۴۸۷).

پنجمین نقل با عبارت «كِتَابُ مَقْصِدِ الرَّاْغِبِ، لِيَعْضِ قُدَمَاءِ الْأَصْحَابِ» آغاز می‌شود و با ذکر سند به نقل از حنبل بن اسحاق از هبة بن حصین به حکم امیرالمؤمنین علیه السلام در قضاوتی پرداخته که مورد تأیید رسول خدا صلی الله علیه و آله قرار گرفته است (مجلسی، بحار، ۴۱۲/۱۰۱). این نقل نخستین روایت باب چهاردهم مقصد است که مؤلف به طور مستقیم از حنبل بن اسحاق نقل کرده است (ص ۸۰). درباره افتادگی عبارتی در سند این نقل در ادامه بیشتر خواهیم گفت.

ششمین نقل نیز به یکی از قضاوت‌های حضرت علی علیه السلام در زمان رسول خدا صلی الله علیه وآله - البته بدون ذکر ماجرا - اشاره می‌کند که وقتی پیامبر را از مضمون آن آگاه کردند، اظهار اعجاب نمودند و فرمودند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ فِيْنَا الْحِكْمَةَ أَهْلَ الْبَيْتِ» (مجلسی، بحار، ۴۱۲/۱۰۱). نکته قابل توجه ذکر سند این روایت است که کاملاً مطابق با متن دومین روایت باب چهاردهم مقصد و بدون هرگونه افتادگی است (ص ۸۰).

هفتمین نقل با عبارت «كِتَابُ مَقْصَدِ الرَّاعِبِ، وَ مِنْ قَضَايَا أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع» آغاز می‌شود (مجلسی، بحار، ۴۱۲/۱۰۱) که متن آن کاملاً مطابق روایت چهارم مقصد (ص ۸۱) است که با عبارت «ومن قضایاه علیه السلام» آغاز شده است.

هشتمین نقل (مجلسی، بحار، ۴۱۲/۱۰۱-۴۱۳) نیز در عبارت آغازین همچون نقل قبلی است و به طور کامل مطابق روایت پنجم باب (مقصد، ص ۸۱) است.

نهمین نقل (مجلسی، بحار، ۴۱۳/۱۰۱) مطابق روایت چهل و سوم باب (ص ۹۸) و دهمین نقل (مجلسی، بحار، ۴۲۲/۱۰۱) مطابق روایت دهم مقصد است (ص ۸۲).

چنان که از بررسی فوق مشخص می‌شود، تمام منقولات علامه مجلسی از مقصد منحصر به باب چهاردهم با عنوان «فی قضایاه علیه السلام» است که در آن طبق نسخه چاپی ۵۳ روایت ذکر شده است. سومین روایت با «وروینا عن علی بن ابراهیم بن هاشم عن ابيه» شروع شده و همه ۵۰ روایت بعدی از علی بن ابراهیم بدون تصریح به نام او و ذکر سند و تنها با عبارت «ومن قضایاه علیه السلام» آمده است. در این میان تنها استثنای در روایت چهاردهم، (ص ۸۳)، شانزدهم (مقصد، ص ۸۴)، هجدهم (مقصد، ص ۸۶)، نوزدهم (مقصد، ص ۸۷)، بیست و یکم (مقصد، ص ۸۹)، سی و پنجم (مقصد، ص ۹۲)، چهلم (مقصد، ص ۹۳) و چهل و یکم (مقصد، ص ۹۵) است که نام علی بن ابراهیم ذکر شده است.

مقصد	بحار	
باب ۱۴، ۹۲، خ، ۲۴۴، ج، ش ۳۳	۱۲/۷۹، باب ۱۱، ش ۱۰. (جلد ۱۸ از نسخه اصلی) سال اتمام جلد: ۱۰۹۹ ق. (درگاهی و تلافی، ۱۴۵)	۱
باب ۱۴، ۸۲، خ، ۲۲۵، ج، ش ۹	(جلد ۱۸ از نسخه اصلی)	۲

۳	باب ۱۴، ۸۳، ۲۲۷، ج ۱۱، ش ۱۱ (درگاهی و تلافی، ۱۶۰)	باب ۱۴، ۸۳، ۲۲۷، ج ۱۱، ش ۱۱ (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)
۴	باب ۱۴، ۸۳، ۲۲۷، ج ۱۱، ش ۱۱ (درگاهی و تلافی، ۱۶۰)	باب ۱۴، ۸۳، ۲۲۷، ج ۱۱، ش ۱۱ (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)
۵	باب ۱۴، ۸۰، ۲۲۱، ج ۱، ش ۱ (درگاهی و تلافی، ۱۶۰)	باب ۱۴، ۸۰، ۲۲۱، ج ۱، ش ۱ (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)
۶	باب ۱۴، ۸۰، ۲۲۰، ج ۲، ش ۲ (درگاهی و تلافی، ۱۶۰)	باب ۱۴، ۸۰، ۲۲۰، ج ۲، ش ۲ (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)
۷	باب ۱۴، ۸۱، ۲۲۱-۲۲۰، ج ۴، ش ۴ (درگاهی و تلافی، ۱۶۰)	باب ۱۴، ۸۱، ۲۲۱-۲۲۰، ج ۴، ش ۴ (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)
۸	باب ۱۴، ۸۱، ۲۲۲-۲۲۳، ج ۵، ش ۵ (اصلی)	باب ۱، ۲۱، ۲۴ از نسخه اصلی (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)
۹	باب ۱۴، ۹۸، ۲۵۶-۲۵۷، ج ۴۳، ش ۴۳ (درگاهی و تلافی، ۱۶۰)	باب ۱، ۲۲، ۲۴ از نسخه اصلی (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)
۱۰	باب ۱۴، ۸۲، ۲۲۵، ج ۱۰، ش ۱۰ (درگاهی و تلافی، ۱۶۰)	باب ۲، ۹، ۲۴ از نسخه اصلی (جلد ۲۴ از نسخه اصلی)

جدول تطبیقی منقولات بحار (جلد اصلی و جلد چاپی) از مقصد (خطی و چاپی)

طبق آنچه در جدول بالا مشخص است، علامه مجلسی ۱۰ روایت از ۵۳ روایت این باب را انتخاب کرده و البته ترتیب این موارد به ترتیب موارد مقصد نیست. اکنون این پرسش مطرح می‌شود که چرا تنها ده مورد و همه از یک باب مقصد که درباره قضاوت‌های حضرت علی ع‌ع است، در بحار نقل شده است؟ و با توجه به آنچه پیشتر در معرفی محتوا و ابواب مقصد آمد، چرا در بحار نقلی در بخش فضائل معصومین ع‌ع از مقصد وجود ندارد؟ به نظر می‌رسد که پاسخ این دو پرسش را باید در زمان دسترسی مجلسی به نسخه مقصد جستجو کرد.

چگونگی دسترسی علامه مجلسی به مقصد در مشهد

از آنجا که تنها نسخه شناخته شده مقصد هم اکنون در مشهد نگهداری می‌شود و تاکنون گزارشی از وجود نسخه‌ای دیگر به دست نیامده است، این احتمال دور از ذهن نیست که شاید همین نسخه بوده که شیخ حرعاملی که در مشهد می‌زیسته، از آن استفاده کرده و تصریح کرده که کتاب را دیده است (حرعاملی، امل الآمل، ۱۰۰/۲). به همین دلیل بررسی زندگی مجلسی و به طور خاص سفرهای او ضروری به نظر می‌رسد. اگر بتوان به تاریخ یا تاریخ‌هایی دست یافت

که وی به مشهد آمده است، امکان آزمودن این فرضیه وجود دارد که آیا او می‌توانسته در یکی از سفرهای خود، در مشهد به نسخه مقصد دسترسی پیدا کند یا خیر؟ و آیا رابطه معناداری بین این تاریخ احتمالی در مشهد و منقولات او از مقصد وجود دارد؟

اجازات مجلسی منبعی مهم

یکی از مهم‌ترین منابع تاریخ فرهنگی و اجتماعی مسلمانان و به خصوص عالمان مسلمان اجازات علمی است. عالمان به مناسبت‌های گوناگون به افراد مختلف و متعدد اجازه نقل حدیث یا مجموعه‌های حدیثی یا کتاب‌های گوناگون را اعطا می‌کردند. در این اجازات فارق از اسم مجیز (اجازه دهنده) و مجاز (اجازه گیرنده)، به متن یا متون مورد اجازه (مایجاز به) نیز اشاره می‌شود. اما آنچه که از نظر تاریخی نیز اهمیت دارد تاریخ صدور اجازه و محل آن است. چه بسیار اطلاعات ارزشمندی درباره مدارس، مساجد و مکان‌های تاریخی که تنها در اجازات علمی قابل دستیابی است. فارق از نام عالمان و شاگردان ایشان و متونی که اجازه نقل آن‌ها صادر شده است.^۱

با بررسی اجازات علامه مجلسی، سه تاریخ مشخص برای حضور وی در مشهد و تشریف به بارگاه حضرت رضا علیه السلام دیده می‌شود:

۱. وی به احتمال زیاد برای نخستین بار بعد از شروع تالیف بحار در سال ۱۰۸۵ قمری به مشهد مشرف شده که در این سال با شیخ حر عاملی (۱۰۳۳-۱۱۰۴ ق.) دیدار کرده و شیخ به او در اول جمادی الثانی ۱۰۸۵ ق. در «المشهد المقدس الرضوی» اجازه‌ای اعطا کرده است (مجلسی، بحار، ۱۰۷/۱۰۳-۱۰۶). علامه در همین سال به محمدفاضل بن محمد مهدی مشهدی اجازه مبسوطی را به تاریخ آخر شعبان ۱۰۸۵ ق. در «المشهد المطهر المنور الرضوی» اعطا کرده است. (حسینی اشکوری، اجازات الحدیث، ۲۴۸؛ قس: مجلسی، بحار، ۱۰۷/۱۴۳ و ۱۶۳). در نتیجه طبق این دو اجازه، مجلسی در این سفر دست کم سه ماه در مشهد سکونت داشته است.

۱. در این مقاله برای ارجاع به صفحات متن چاپی، پس از نام مقصد و شماره صفحه، حرف «ج» می‌آید و اگر بدون آن باشد منظور صفحات نسخه خطی است.

۲. براساس دو اجازه از اجازات علامه مجلسی می‌توان گفت که وی در سال ۱۰۸۶ ق. نیز در مشهد بوده است. نخست اجازه او به محمد جعفر بن سلیمان بن محمد تقی دشت بیاضی قائنی است. او کتاب کافی و تهذیب الاحکام را بر علامه خوانده بود و در پایان نسخه کافی (کتابخانه آیت الله مرعشی، ش. ۸۶۰) اجازه‌ای به تاریخ محرم سال ۱۰۸۶ ق. در «مشهد مولانا ومولی المؤمنین وسیدنا وسید المسلمین خازن علوم الأنبياء والمرسلین ثامن الأئمة الطاهرين المعصومین علي بن موسی الرضا صلوات الله علیه وعلی آبائه الطاهرين وأولاده المنتجبین...» دریافت کرده بود (حسینی اشکوری، اجازات الحدیث، ۱۸۹).

دیگری اجازه مجلسی به محمد مراد بن محمد صادق بن محمد علی بن حیدر کشمیری است که به تاریخ جمادی الاول سال ۱۰۸۶ ق. در «المشهد المقدس الرضوی» صادر شده است (حسینی اشکوری، اجازات الحدیث، ۲۶۶). از این دو اجازه می‌توان نتیجه گرفت که مجلسی در این سفر دست کم شش ماه در مشهد سکونت داشته و بعید است در این بین به اصفهان بازگشته باشد.

۳. مجلسی بار دیگر در سال ۱۰۸۹ قمری به مشهد مشرف شد و در این سفر به درخواست علاقه‌مندان، مجالسی علمی برپا کرد که حاصل آن کتاب وی با عنوان شرح اربعین بود. (طارمی، علامه مجلسی، ۱۲۵).

در میان این سه تاریخ سال ۱۰۸۵ قمری توجه نگارنده را به خود جلب کرد. سالی که علامه با شیخ حرعاملی دیدار کرده است. گرچه شیخ حربه اخذ اجازه از علامه مجلسی با عبارت «وهو آخر من أجاز لي، وأجزت له.» اشاره کرده است (حرعاملی، وسائل الشیعة، ۱۷۳/۳۰) از قول آیت الله مرعشی (مرعشی نجفی، ۰۱۱). چنین به نظر می‌رسد این اجازه به صورت متقابل^۱ و در همین دیدار از سوی علامه برای شیخ حرعاملی صادر شده است. اگر این احتمال درست باشد، سال ۱۰۸۵ ق. اهمیت بیشتری خواهد داشت. البته از آنجا که در سال‌های ۱۰۸۶ و ۱۰۸۹ قمری هم شاهدی بر تشرف علامه به مشهد رضوی داریم و شیخ حرعاملی (د. ۱۱۰۴ ق.) در قید حیات بوده، امکان ارتباط این دو منتفی نیست و

۱. این نوع اجازه، اجازه مُدَبِّح نامیده شده است. نک. حافظیان بابلی، ۱۲۴/۲، ۲۹۳، ۴۰۱ و ۴۴۷.

می‌توانسته ادامه داشته باشد. گفتنی است در مدخل «حرعاملی، محمد بن حسن» در دانشنامه جهان اسلام صدور اجازه علامه به شیخ در شهر اصفهان به زندگانی خودنوشت حرعاملی در کتابش امل الآمل مستند شده (حکیم باشی و رحمتی، ۲۴) که ابدا چنین چیزی در آن دیده نشد (قس: حرعاملی، امل الآمل، ۱/۱۴۲). در مدخل «حرعاملی» در دائرة المعارف بزرگ اسلامی هم بدون ذکر منبع آمده: «در سفری به اصفهان امکان آن را پیدا کرد تا با علامه مجلسی ملاقات کند.» (حاج منوچهری، ۳۲۰)

آنچه ارتباط این دو عالم بزرگ قرن ۱۱ هجری را برای ما مهمتر کرده است، دانسته‌های ما درباره دسترسی حرعاملی به کتاب مقصد است که به تصریح خود وی، کتاب را دیده (حرعاملی، امل الآمل، ۲/۱۰۰) و در آثار خود را از آن نقل کرده است (برای نمونه: حرعاملی، اثبات الهداة، ۳/۳۰۹-۳۱۰). همچنین، مجلسی چنان که در ادامه مقاله خواهد آمد، نام مؤلف را همان گونه که حرعاملی پنداشته و در آثارش ذکر کرده، آورده است.

باید گفت که به احتمال زیاد این دو عالم بزرگ شیعه گفتگوها و تبادلات علمی گوناگونی با هم داشته‌اند که اگرچه جزئیات آن در دسترس نیست اما بسیار مهم و ارزشمند بوده است. همچنین جلسات درسی و اجازات علامه به دیگر عالمان ساکن مشهد موضوعی است که جای بررسی و تحلیل بیشتر دارد. اگر بپذیریم که مجلسی به احتمال زیاد در سفر ۱۰۸۵ ق. به مشهد و از طریق حرعاملی به نسخه مقصد دسترسی داشته است، آیا این مطلب به نحوی با منقولات بحار مرتبط و قابل اثبات است؟ برای پاسخ به این سوال تاریخ تألیف مجلدات بحار باید مورد بررسی قرار گیرد.

تاریخ تألیف مجلدات بحار و نسبت آن با نقل‌ها از مقصد

آغاز تألیف بحار بعد از سال ۱۰۷۰ ق. بوده و تدوین نهایی مجلدات آن بعد از سال ۱۰۷۵ ق. انجام شده است. طرح اولیه بحار، آن گونه که مجلسی در نظر داشته، در ۲۵ مجلد بوده، ولی چون او مجلد پانزدهم را با در نظر گرفتن حجم زیاد آن به دو مجلد تقسیم کرده، این اثر ۲۶ مجلد شده است (طارمی، علامه مجلسی، ۱۴۱). شیخ حرعاملی در معرفی مجلسی، بحار را با همان ترتیب اولیه یعنی ۲۵ جلد معرفی کرده است. (حرعاملی، امل

الأمّل، ۲/۲۴۸). وی که در ۱۱۰۴ ق. درگذشته است احتمالاً از تجدید نظر مؤلف و ۲۶ جلد شدن کتاب که بعداً انجام شده اطلاع نداشته است (طارمی، علامه مجلسی، ۱۴۴). از آنجا که سوادنامه (مسوده) آن در ۱۱۰۴ یا ۱۱۰۶ ق به پایان رسیده است در نتیجه شروع کار تألیف بحار در زمان شاه سلیمان اول صفوی (سل ۱۰۷۷-۱۱۰۵ ق) بود و اتمام کار به دوره سلطنت شاه سلطان حسین اول (سل ۱۱۰۵-۱۱۳۵) برمی‌گردد (مطیع، ۳۷۰).

از مجلد پانزدهم تا پایان کتاب (به استثناء مجلد هجدهم و بیست و دوم) در زمان مجلسی از صورت مسوده (پیش نویس) خارج نشد و مؤلف فقط بر مقدار کمی از اخبار مجلد پانزدهم و شانزدهم شرح نوشت. در نتیجه این نقل قابل قبول است که فقط هشت مجلد بحار به صورت مسوده و بدون بیان و توضیح باقی مانده و برای همین مؤلف به اتمام آن وصیت کرده بود. (طارمی، علامه مجلسی، ۱۴۳)

نکته بسیار مهم آن که تاریخ اتمام مجلدات به ترتیب نبوده است و چنان که آمد، برخی از مجلدات هم پس از درگذشت مجلسی نهایی شده است. (قس. علوی، ۵۷) که اتمام مجلد آخر در حیات مجلسی را به معنی اتمام تمام مجلدات پیش از آن فرض کرده است). تاریخ اتمام بسیاری از مجلدات در پایان هر مجلد ذکر شده است. طبق یک بررسی (طارمی، علامه مجلسی، ۱۴۲ و ۱۴۳) مجلدات دوم، پنجم، یازدهم و دوازدهم در سال ۱۰۷۷ ق.، مجلد سیزدهم در ۱۰۷۸، مجلد نهم و دهم در ۱۰۷۹، مجلد سوم و چهارم در ۱۰۸۰، مجلد (ششم، درگاهی و تلافی، ۱۰۵) و هفتم در ۱۰۸۶، مجلد بیست و دوم، در ۱۰۸۱، و مجلد هشتم در ۱۰۹۱، مجلد هجدهم در سال ۱۰۹۴ و ۱۰۹۷ (قس: درگاهی و تلافی، ۱۴۵: ۱۰۹۹) و مجلد چهاردهم، در ۱۱۰۴ به اتمام رسیده است.

باتوجه به مطالب فوق، این احتمال مطرح می‌شود که علامه بر اساس مجلدات باقی مانده و ناتمام بحار به انتخاب روایات از مقصد دست زده است. به عبارت دیگر، با وجود حجم بالایی از روایات فضائل امیرالمؤمنین و اهل بیت علیهم‌السلام در مقصد، از آنجا که مجلدات مربوط به فضائل اهل بیت در بحار به اتمام رسیده بوده است، نقلی از مقصد در این مجلدات به چشم نمی‌خورد. برای اثبات این موضوع نگاهی به تاریخ اتمام مجلدات مربوط به اهل بیت علیهم‌السلام می‌اندازیم.

جلد ۹ بحار در نسخه اصلی (۲۶ جلدی)، به تاریخ زندگی امام علی علیه السلام اختصاص دارد که جلد ۳۵ تا پایان جلد ۴۲ در چاپ جدید را شامل می‌شود (درگاهی و تلافی، ص ۱۱۴). این جلد در ششم ربیع الثانی سال ۱۰۷۹ هجری قمری به اتمام رسیده است. (مجلسی، بحار، ۳۳۹/۴۲)

جلد ۱۰ بحار در نسخه اصلی، به تاریخ زندگی حضرت زهرا و امام حسن و امام حسین علیهم السلام اختصاص دارد که جلد ۴۳ تا پایان جلد ۴۵ در چاپ جدید را شامل می‌شود (درگاهی و تلافی، ص ۱۱۸). این جلد در ماه ربیع الثانی سال ۱۰۷۹ هجری قمری به اتمام رسیده است. (مجلسی، بحار، ۴۰۹/۴۵)

جلد ۱۱ بحار در نسخه اصلی، به تاریخ زندگی امام سجاد، امام باقر، امام صادق و امام کاظم علیهم السلام اختصاص دارد که جلد ۴۶ تا پایان جلد ۴۸ در چاپ جدید را شامل می‌شود. این جلد در ماه شوال سال ۱۰۷۷ هجری قمری به اتمام رسیده است. (درگاهی و تلافی، ص ۱۲۲).

جلد ۱۲ بحار در نسخه اصلی، به تاریخ زندگی امام رضا، امام جواد، امام هادی و امام عسکری علیهم السلام اختصاص دارد که جلد ۴۹ تا پایان جلد ۵۰ در چاپ جدید را شامل می‌شود (درگاهی و تلافی، ص ۱۲۵). این جلد در ۱۷ ذی الحجه سال ۱۰۷۷ هجری قمری به اتمام رسیده است. (مجلسی، بحار، ۳۳۹/۵۰).

جلد ۱۳ بحار در نسخه اصلی، به تاریخ زندگی امام مهدی علیه السلام و احوال نایبان او اختصاص دارد که جلد ۵۱ تا پایان جلد ۵۳ در چاپ جدید را شامل می‌شود. (درگاهی و تلافی، ص ۱۲۸). این جلد در ماه رجب سال ۱۰۷۸ هجری قمری به اتمام رسیده است. (مجلسی، بحار، ۱۹۸/۵۳).

طبق تاریخ‌های فوق، مشخص است که ترتیب اتمام مجلدات به ترتیب شماره هر جلد و معصومین مربوط به آن نبوده است. به طوری که برای مثال مجلد مربوط به امام رضا تا امام عسکری علیهم السلام حدود دو سال پیش از مجلد امیرالمؤمنین علیه السلام به اتمام رسیده است. نتیجه مهم اما این که مجلدات مربوط به اهل بیت علیهم السلام طی سالهای ۱۰۷۷ ق. تا

۱۰۷۹ق. تمام شده است و این حداقل حدود شش سال پیش از نخستین سفر مجلسی به مشهد در ۱۰۸۵ق و دیدار با شیخ حر عاملی است. پس تا این جا می‌توان پاسخی منطقی برای عدم نقل روایات زندگی و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام از مقصد در بحار ارائه کرد.

آن گونه که در بخش قبل دیدیم، از ده مورد منقولات بحار، دو مورد در جلد ۱۸ و ۸ مورد در جلد ۲۴ اصلی است. درباره جلد ۱۸ در نسخه اصلی می‌دانیم که این جلد در چاپ تهران مطابق جلدهای ۸۰ تا ۹۱ (درگاهی و تلافی، ۱۴۷-۱۴۸) و در چاپ بیروت مطابق جلدهای ۷۷ تا ۸۸ می‌شود و مهمترین که در سال ۱۰۹۹ق. به پایان رسیده است. یعنی دست کم ۱۴ سال پس از حضور علامه در مشهد به سال ۱۰۸۵ق. .

گفتنی است، ظاهراً تنها جزئی که خارج از اصفهان به اتمام رسیده است و علامه به آن تصریح کرده، جلد ۲۲ در نسخه اصلی است که پس از بازگشت از حج [عمره رجبیه]، در شب مبعث مصادف با ۲۷ رجب سال ۱۰۸۱ هجری قمری در «المشهد المقدس المنور الغروی» یعنی نجف اشرف به اتمام رسیده است. (مجلسی، بحار، ۳۰۲/۹۹). پس می‌بینیم همانطور که بالاتر گفته شد، این جلد ۲۲ و جلد ۱۸ تنها مجلداتی هستند که در زمان حیات مجلسی به اتمام رسیده‌اند. دیگر مجلدات هشتگانه بحار از جمله جلد ۲۴ جزو مجلداتی هستند که در عصر مجلسی پاکنویس و نهایی نشده‌اند. اگر آخرین تاریخ اتمام را مربوط به جلد ۱۴ و ۱۱۰۴ق. بدانیم، یعنی شش سال پیش از درگذشت مجلسی است. می‌توان فرض کرد که دیگر مجلدات در این بازه شش ساله به صورت پیش نویس وجود داشته است. این مطلب طبق نقلی در الذریعة اثبات می‌شود چرا که علامه تهرانی به نسخه‌ای از جلد ۲۴ بحار به خط مجلسی که نزد شیخ فضل الله بن شیخ الاسلام زنجانی بوده اشاره کرده است (تهرانی، الذریعة، ۲۵/۳). پس این جلد هم دست کم حدود ۱۹ سال پس از سفر نخست علامه به مشهد تدوین شده است.

بنابراین در پاسخ پرسش دوم می‌توان گفت که مجلسی در سفر خود به مشهد با مقصد آشنا شده است و در آن تاریخ تنها می‌توانسته از بخش‌های مربوط به فقه و قضا و دیات مقصد استفاده کند زیرا مجلدات مربوط به این موضوعات در بحار هنوز تکمیل نشده بود.

نکته‌ای درباره چگونگی نقل از نسخه مقصد

از بررسی منقولات بحار سوال مهم دیگری مطرح می‌شود که استفاده مجلسی از نسخه کتاب چگونه بوده است؟ آیا او خود، نسخه را دیده یا به واسطه از آن نقل کرده است؟ آیا خودش از روی متن نسخه یادداشت برداری کرده است یا این کار را به فرد دیگری سپرده است؟

مهمترین شاهی که ما را به احتمال دوم از سوال قبل متمایل می‌سازد نقل پنجم از مقصد (مجلسی، بحار، ۴۱۱/۱۰۱) است که سند روایت این گونه ذکر شده: «کتاب مقصد الزاغیب، لیعضی قداماء الأصحاب عن حنبل بن إسحاق عن هبة بن الحُصین...». در مقایسه با سند همین روایت در نسخه مقصد: «...أخبرنا الشيخ الثقة حنبل ابن إسحاق المکبر بجامع الرضا في بغداد في شهر سنة أربع وستمئة، قال: أنا الرئيس أبو القاسم هبة الله بن الحُصین...»، (مقصد، ۸۰: قس: مقصد، ۲۱۹: ج: حنبل بن عبدالله به جای اسحاق) می‌بینیم به تاریخی که در سند روایت آمده اشاره‌ای نشده است. در حالی که این روایت از معدود روایات در مقصد است که مؤلف به تاریخ اخذ حدیث خود از راوی اشاره کرده که ۶۰۴ هجری قمری است. چرا چنین چیزی رخ داده و تاریخ به این مهمی حذف شده است؟

این احتمال ضعیف وجود دارد که علامه مجلسی با واسطه از کتاب نقل کرده باشد ولی در حال حاضر دلیلی برای این احتمال وجود ندارد و نوع منقولات وی از مقصد چنین چیزی را نشان نمی‌دهد. برای نمونه مجلسی در نقل چهارم، با دقت به اختلاف الفاظ روایتی که از ارشاد شیخ مفید نقل کرده با روایت مقصد اشاره کرده (مجلسی، بحار، ۴۰۱/۱۰۱)، به طوری که این احتمال را تقویت می‌کند که او نسخه مقصد را دیده است. این همان احتمالی است که آقا بزرگ تهرانی نیز به آن معتقد است (تهرانی، الذریعة، ۱۱/۲۲) البته وی براساس مقدمه علامه در فصل اول به این نتیجه رسیده است.

نکته دیگری که نباید از آن غفلت کرد، زمان کمی است که مجلسی در سفر مشهد در اختیار داشته است و این گمانه را تقویت می‌کند که با وجود مشغله‌های متعدد، وی فرصت کافی برای بررسی کامل مقصد نداشته یا مدت محدودی به کتاب دسترسی داشته و در نتیجه برای بررسی و حتی نقل از کتاب زمان زیادی در اختیار نداشته است. یکی

از پژوهشگران معاصر نیز به درستی معتقد است که برخلاف حرعاملی، علامه مجلسی مقصد را گذرا دیده و اظهار نظر او درباره مؤلف تنها حاصل از نگاهی گذرا و شاید با واسطه نقل دیگران بوده است. (خانی، ۶۱؛ نیز نک. ادامه مقاله). احتمال ضعیف‌تری هم وجود دارد و آن مراجعه به نسخه دیگری از کتاب است که دلیلی برای آن در دست نیست.

به نظر می‌رسد بیشترین احتمال به شیوه استخراج مطالب از منابع مربوط می‌شود. به این معنی که براساس آن چه از شیوه تألیف بحار می‌دانیم، برخی از شاگردان علامه در کتابت متن احادیث و تدوین نسخ پیشنهادی (مسوده) کتاب با وی همکاری می‌کردند. در این باره افراد مختلفی از گذشتگان و معاصران سخن گفته‌اند که به طور اختصار می‌توان گفت سید نعمت الله جزائری، ملا ذوالفقار اصفهانی، میر محمد صالح خاتون آبادی و از همه مهم‌تر میرزا عبدالله افندی از کسانی بودند که در کارهای علمی به علامه مجلسی کمک می‌کردند. افندی پس از درگذشت علامه شماری از نسخه‌های اصل بحار را که همچنان به صورت پیشنهادی باقی مانده بود از ورثه علامه گرفت و بازنویسی کرد تا این که پس از فوت او از طریق ورثه وی در دسترس عموم قرار گرفت. برخی از نویسندگان کمک دیگران را تنها در حد نوشتن برخی از مطالب بلند در محل‌هایی در بحار می‌دانند که عناوین را علامه مجلسی می‌نوشت و ذیل آنها را برای نگارش آن مطالب خالی می‌گذاشت. نسخه‌های برجای مانده از بحار به خط مرحوم مجلسی از جمله نسخه شماره ۹۸۵۴ کتابخانه آیت الله مرعشی، این مسئله را نشان می‌دهد (نک. رفیعی علامرودشتی، ۳۳۰-۳۴۷، و نیز جعفریان، ۴۷-۵۰). در نتیجه وی تسلط کامل و یک تنه بر همه مراحل کار داشت و شاگردانش فقط به جمع‌آوری و نگارش آیات و احادیث، ذیل عنوانهای طراحی شده توسط خود او می‌پرداختند و کلیه گزینشها از متن، سند...، و همچنین تنظیم توسط خود وی صورت می‌گرفته است (مطیع، ۳۷۱).

با این اوصاف دور از ذهن نیست که علامه مجلسی در سفر مشهد نیز منابعی از جمله مقصد را با توجه به محدودیت‌های زمانی و مکانی به سرعت مورد بررسی قرار داده و براساس مجلدات تکمیل نشده بحار روایات مورد نظر خود را از آن انتخاب کرده است. سپس خود یا یکی از شاگردانش تعدادی از روایات مقصد را برای درج در بحار گزینش و

یادداشت برداری کرده است. از نظر ما اگر گزینش روایات توسط علامه بوده، یادداشت برداری توسط خود او انجام نشده است. بهترین دلیل روایت پیش گفته یا همان نقل پنجم از مقصد است که هنگام نقل در بحار عبارت مهم «المکتب بجامع الرضا فی بغداد فی شهر سنة أربع و ستمائة، قال: أنا الرئيس أبو القاسم» حذف شده است. به نظر می‌رسد هر کس روایت را از روی نسخه یادداشت کرده به تصور این که تنها اسم راویان و متن روایت اهمیت دارد و احتمالاً به دلیل کمی وقت و مانند آن، این عبارت را یادداشت نکرده است. از نظر ما اگر علامه خود این روایت را دیده و یادداشت کرده بود، حتماً یا تاریخ مذکور را نقل می‌کرد یا دست کم به خاطر می‌سپرد که نویسنده در قرن هفتم این روایت را از شیخ خود نقل کرده است. در نتیجه در مقدمه این نظر را مطرح نمی‌کرد که نویسنده مقصد هم عصر شیخ صدوق است. البته از عبارات او چنین برداشت می‌شود که دلیل وی نقل‌های فراوان مؤلف کتاب از ابراهیم بن علی بن ابراهیم بن هاشم است. (مجلسی، بحار، ۱/۲۳). اما باید گفت از بررسی باب ۱۴ و ۱۵ مقصد (صص. ۸۰-۱۰۴) که درباره قضاوت‌های امام علی علیه السلام است مشخص می‌شود که از ۸۲ گزارش، ۵۶ مورد به نقل از علی بن ابراهیم بن هاشم قمی و فقط ۱۱ حدیث از پسر او، ابراهیم بن علی بن ابراهیم، است. اگر تصور مجلسی که مولف مقصد بی‌واسطه از او نقل کرده است را هم مفروض بگیریم، مشخص است که بیشتر آن‌ها از پدر است، نه پسرش ابراهیم، که مجلسی گفته است. این نکته می‌تواند دلیل دیگری باشد بر این که مجلسی نه بر اساس خود کتاب یا همان باب خاص، بلکه بر اساس یادداشت‌ها یا همان روایات منتخب از مقصد درباره مؤلف نظر داده است.

احتمال دیگری که چندان ضعیف هم نیست این که مجلسی به واسطه حرعاملی از کتاب استفاده کرده است. زیرا اگر خود نسخه را دیده بود عنوان کامل را که نویسنده در مقدمه آورده یعنی «مقصد الراغب الطالب فی فضائل الامام علی بن ابی طالب و اهل بینه ائمة الهدی و مصابیح الدجی» دست کم در مقدمه بحار ذکر می‌کرد نه عنوان مختصری که حرعاملی همه جا نقل کرده است: «مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب» (حرعاملی، اثبات الهداة، ۱/۵۲؛ ۳/۲۰۶، ۳۰۹ و ۵۵۷، ۲۵۱/۵ و حرعاملی، امل الآمل، ۲/۱۰۰).

پرواضح است که در داخل متن آثار خود، هم علامه و هم شیخ بارها از عنوان مختصر شده «مقصد الراغب» استفاده کرده‌اند که طبیعی است. آن چه احتمال اخیر را تقویت می‌کند نظر علامه درباره مؤلف کتاب است که در بخش بعدی درباره آن خواهیم نوشت.

علامه مجلسی و مؤلف مقصد

مجلسی در فصل اول بحار با عنوان «فی بیان الأصول والکتب المأخوذ منها» که به معرفی منابع خود در تألیف کتابش می‌پردازد، نام کتاب را «مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب» و مؤلف آن را «الشیخ الحسین بن محمد بن الحسن» معرفی می‌کند (مجلسی، بحار، ۲۳/۱). وی نویسنده مقصد را تقریباً هم عصر شیخ صدوق (۳۰۶-۳۸۱ ق) می‌داند: «زمانه قریب من عصر الصدوق» (مجلسی، بحار، ۲۳/۱).

جایی دیگر در نقل پنجم با عبارت «کتاب مقصد الراغب، لبعض قدماء الأصحاب» آغاز می‌شود (مجلسی، بحار، ۴۱۱/۱۰۱-۴۱۲). چنان‌که در بخش قبل آمد، نخست می‌دانیم که همین روایت در مقصد حاوی تاریخ ۶۴۰ ق. است که به وضوح نشان می‌دهد مؤلف مقصد در اوائل قرن هفتم می‌زیسته است. دیگر آن‌که به احتمال زیاد مجلسی تحت تأثیر نظرات حرعاملی که کتاب را در اختیار داشته، بوده است.

همچون حرعاملی (اثبات الهداة، ۵۲/۱) مجلسی نیز مؤلف را از اصحاب امامیه می‌داند (مجلسی، بحار، ۴۱۱/۱۰۱) و همان‌گونه که حرعاملی مؤلف را «حسین بن محمد بن حسن» نامیده (حرعاملی، اثبات الهداة، ۵۲/۱؛ حرعاملی، امل الآمل، ۱۰۰/۲)، مجلسی نیز او را «شیخ حسین بن محمد بن حسن» نامیده است (مجلسی، بحار، ۲۳/۱). طبعاً اولویت و تقدّم در این زمینه با حرعاملی است. اگر درباره دسترسی مجلسی به نسخه کتاب تنها حدس آقا بزرگ تهرانی را در دست داریم (تهرانی، الذریعة، ۱۱/۲۲)، حرعاملی تصریح کرده که نسخه را دیده است (حرعاملی، امل الآمل، ۱۰۰/۲) و از بخش‌های مختلف کتاب نیز در کتابش، اثبات الهداة، نقل کرده است (حرعاملی، اثبات الهداة، ۵۲/۱؛ ۲۰۶/۳، ۳۰۹، ۳۱۰، و ۵۵۷، ۳۰/۴، ۱۱۹، ۲۵۱/۵).

پس اکنون باید این پرسش را پاسخ داد که حسین بن محمد بن حسن کیست و چرا

حراعملی کتاب مقصد را به او نسبت می‌دهد؟

پاسخ بسیار ساده است. در متن مقصد که اکنون در دسترس ماست، باب سی و چهارم با عنوان «فی ذکر امامة محمد بن الحسن الخلف الصالح علیه السلام» بخشی به ذکر سخنان حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف اختصاص دارد با عنوان «فصل فی ما ورد من کلامه علیه السلام» که تمامی آن به نقل روایتی از ابوالقاسم علی بن محمد المفید، فرزند شیخ مفید، اختصاص دارد (مقصد، ۱۷۹-۱۸۱). اکنون می‌دانیم که این گزارش طولانی - که مربوط به تشریف به محضر امام زمان علیه السلام است - به طور کامل از کتاب نزهة الناظر و تنبیه الخاطر نقل شده است. کتابی که در قرن پنجم هجری توسط شیخ حسین بن محمد بن حسن بن نصر حلوانی تألیف شده و به لطف پژوهشی معاصر، درباره مؤلف، آثار و عصر او اطلاعات بیشتری در دسترس ما قرار دارد.^۱ حلوانی این کتاب را با هدف گردآوری سخنان مختصر امامان اهل بیت علیهم السلام نوشته و در ابتدا گزیده‌ای از کلام رسول خدا صلی الله علیه و آله را آورده تا نشان دهد که امامان درهای مدینه علم نبوی هستند (حلوانی، ۹). در مقصد بخش زیادی از روایات سخنان معصومین علیهم السلام از نزهة الناظر نقل شده و به همین دلیل در چاپ نزهة الناظر مصحح در پاورقی بیش از صد بار به مقصد ارجاع داده است (حلوانی، جاهای مختلف).

اما آن چه به بحث ما ارتباط مستقیم دارد آخرین نقل از حلوانی در مقصد است که به شکل زیر آمده است:

«قال الحسين بن محمد بن الحسن لما انتهى إلى هذا من كتابه، قال: إلهي! أنت العالم بحركات الأعين وخطرات الألسن ومضمرات القلوب ومحجوبات العيون اغفر ذنوبي صغيرها وكبيرها، واجعل هؤلاء السادة الأبرار والأئمة الأخيار شفعاء إليك يوم العرض عليك يا أرحم الراحمين.» و در ادامه شاهد این عبارات هستیم: «فهذا ما بلغ جهدي في هذا المختصر في فضائلهم ولو تفتت لجمع ذلك لفني العمر ولم أبلغ إلا القليل بما خصهم الله به من الفضل ولكتني جمعت هذا الكتاب أرجوه شفاعتهم ليوم المآب لعل الله يرحمني بمحبتهم وينجيني من عسير الحساب» (مقصد، ۱۸۱).

۱. نک. خانی (مهروش)، حامد (فرهنگ)، «در جستجوی حلوانی، مؤلف «نزهة الناظر و تنبیه الخاطر» مطالعات قرآن و حدیث، ش. ۱۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، صص. ۵۵-۸۰.

با مقایسه دو عبارت فوق و پایان نزهة الناظر مشخص می‌شود که عبارت نخست دقیقاً همان متن پایانی حلوانی است که در ادامه آن در نزهة چنین آمده است: «هذا آخر الكتاب و به تم الغرض الذي قصدته من إثبات طرف من كلام رسول الله صلى الله عليه وآله و لمع من كلام أمير المؤمنين علي بن أبي طالب و الأئمة من ولده عليهم السلام حسب ما كنت شرطته من الإيجاز...» (حلوانی، ۱۵۲). اما عبارت بعدی، جملات مؤلف مقصد در پایان باب سی و چهارم است.

اتفاقی که رخ داده این است که شیخ حرعاملی هر دو عبارت را از مؤلف مقصد دانسته و بدون دقت در ضمائر عبارت نخست، گمان کرده «حسین بن محمد بن حسن» مؤلف کل کتاب است. البته نوع نقل مؤلف در اینجا برخلاف روش او در کل مقصد است که به نحوی به اسم منبع یا مؤلف اشاره می‌کند که چنین خطایی پیش نیاید. علت دیگر برای این خطا عدم آشنایی حرعاملی با نزهة الناظر است و شاهد آن این‌که او به نقل از ابن شهر آشوب (ابن شهر آشوب، ۴۲)، کتاب نزهة الناظر را از آثار حسین بن محمد بن حسن برمی‌شمرد و خود می‌افزاید که کتاب مقصد الراغب همورا دیده است (حرعاملی، امل الآمل، ۱۰۰/۲). خانی به درستی معتقد است که علامه مجلسی به نزهة الناظر دسترسی نداشته است و اگر اصل کتاب را دیده بود از آن در تألیف بحار بهره می‌جست (خانی، ۶۱). البته می‌توان احتمال داد که در آن صورت در یکسانی مؤلف آن با مؤلف مقصد شک می‌کرد. با توجه به آنچه تا اینجا مطرح شد می‌توان گفت که مجلسی براساس همین برداشت و حتی نه لزوماً با دیدن بخش مذکور در خود نسخه، مؤلف را حسین بن محمد دانسته است. البته پس از او، تقریباً همه نویسندگان جز نقل عبارت او چیزی نیفزوده‌اند (افندی، ۸۰/۲ و ۸۱؛ کنتوری، ۵۴۷). محدث نوری در مستدرک الوسائل (۱۲/۱۹) تصریح کرده که به واسطه مجلسی از کتاب نقل کرده و «کتاب مقصد الراغب للشيخ الحسين بن محمد بن الحسن المعاصر للصدوق رحمه الله». مامقانی (۱۹۶/۴) با وجود استناد به مجلسی و اشاره به نقل مستدرک از بحار، به اشتباه، ابراهیم بن علی بن ابراهیم بن هاشم را مولف مقصد معرفی کرده است.

افندی برخلاف حرعاملی، نسخه‌ای از نزهة الناظر را در مشهد دیده و خود نیز نسخه‌ای از آن را در اختیار داشته و نام مولف را در انتهای کتاب دیده است (افندی، ۸۱/۲). با این حال عدم اشاره به مشاهده مقصد حاکی از آن است که آن را ندیده است. شاهد دیگر آن که از این نقل با واسطه مولف از ابن بطی یاد می‌کند (افندی، ۸۲/۲) - که در مقصد است نه نزهة - و تقریباً مطمئن هستیم از اثبات الهداة عاملی (حرعاملی، اثبات الهداة، ۲۰۶/۳) نقل می‌کند. خدمتی که افندی انجام داده، نقل سند همان روایت نزهة الناظر است که موجب خطای حرعاملی بود. این روایت که همان گزارش تشرّف است - و می‌دانیم در مقصد هم نقل شده - از نظر طبقات راویان باعث تردید جزئی افندی در هم عصری مولف با شیخ صدوق شد (افندی، ۸۲/۲).

آقابزرگ تهرانی (د. ۱۳۸۹ ق.) در مدخل مختصر مقصد الراغب چیزی بیش از حرعاملی و مجلسی نیفزوده، جز این که بر آن است کتاب در اختیار مجلسی بوده است (تهرانی، الذریعة، ۱۱/۲۲). اما ذیل مدخل نزهة الناظر، نظریه‌پیشینیان در یکسانی مؤلف نزهة و مقصد رد می‌کند (تهرانی، الذریعة، ۱۲۸/۲۴ نکبخش بعد در مقاله).

آقابزرگ تهرانی از حسین بن محمد بن حسن با عنوان «صاحب مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب» یاد می‌کند (تهرانی، طبقات اعلام الشیعة، ۱/۱۱۹). از توصیف او مشخص است که کتاب را ندیده است و با اشاره به نقل مجلسی در بحار از این کتاب و تکرار سخن وی مبنی بر این که مؤلف نزدیک به عصر صدوق زندگی می‌کرده است، وی را از عالمان قرن چهارم تلقی کرده است. می‌دانیم که جلد نخست طبقات اعلام الشیعه عنوان اختصاصی «نوابغ الرواة فی رابعة المأت» را بر خود دارد و به شرح حال عالمان شیعه در این قرن می‌پردازد. با این همه علامه تهرانی به درستی تمایز صاحب مقصد الراغب از حسین بن محمد بن حلوانی، صاحب نزهة الناظر را حدس زده و یکسانی این دو تن را که شیخ حرعاملی در امل الأمل بر آن بوده است مورد تردید قرار داده است (تهرانی، طبقات اعلام الشیعة، ۱/۱۱۹). آقا بزرگ در جلد دوم کتاب خود موسوم به «إزاحة الحلك الدامس بالشموس المضیئة فی القرن الخامس» از حسین بن محمد صاحب نزهة الناظر یاد کرده و او را مؤخر از هم نامش صاحب مقصد الراغب دانسته است (تهرانی، طبقات اعلام الشیعة، ۲/۶۶). همین

نگاه در مرآة الکتب ادامه یافت. ابتدا همان عبارات امل الأمل نقل شده است (تبریزی، ۲۲۹/۲) ولی ثقة الاسلام پس از نقل گزارش منقول از افندی، با دقتی ستودنی در طبقات روایات از گزارش‌های منابع پیشین از نزهة و مقصد، در یگانگی مؤلف این دو کتاب تردید کرد: «وطني ان «النزهة»، و «المقصد» لرجلین» (تبریزی، ۲۳۱/۲).

به این ترتیب متون مشهور کتابشناسی شیعه و مولفان بزرگ آن، تنها به این نتیجه رسیدند که دو کتاب دو مؤلف متفاوت و البته با اسمی مشابه دارند. اینک با انتشار متن نزهة الناظر (و البته ترجمه فارسی آن با عنوان چشم تماشا، به ترجمه و تصحیح عبدالهادی مسعودی، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۸ق.) می‌دانیم که حلوانی، مؤلف آن، ارتباطی با مقصد ندارد. اما پس مؤلف آن کیست؟

همانطور که در مقدمه گفته شد، نام مؤلف مقصد در صفحه عنوان دیده نمی‌شود و در متن کتاب هم به جز شواهدی بر تاریخ زندگی و عصر مؤلف، نشانی از نام او نیست، با این همه یکی از پژوهشگران معاصر، بر اساس اسناد روایات مقصد، افرادی را به عنوان نامزد احتمالی تالیف کتاب معرفی کرده که البته دلایلی بر رد هر کدام از فرضیه‌ها نیز ارائه کرده است (نک: موسوی بروجردی، صص. ۱۰-۱۳).

بررسی‌های ما نیز نشان می‌دهد که تقریباً می‌توان اطمینان داشت از طریق منابع موجود، با همه دسترسی‌های دیجیتال به خصوص کتب تراجم و شرح حال، امکان شناخت مؤلف مقصد وجود ندارد. در نتیجه از مسیر دیگری باید به پاسخ دست یافت و آن بررسی خود نسخه خطی کتاب است.

بررسی نسخه، راه حل نهائی

بهترین محل برای شناخت مؤلف یک اثر خطی، ابتدای نسخه است. معمولاً بعد از عنوان اثر، مؤلف متواضعانه به نام خود اشاره می‌کند. گاهی هم کاتب نام صاحب اثر را با احترام ذکر می‌کند و گاهی در انتهای نسخه پس از پایان متن چنین عباراتی ذکر می‌شود. همانگونه که در وصف نسخه گفته شد، انتهای نسخه افتادگی دارد؛ در نتیجه امکان دسترسی به داده‌های احتمالی مذکور در آن وجود ندارد. صفحه اول نسخه تنها جایی است که توقع

وجود اطلاعاتی درباره مؤلف وجود دارد. نسخه مقصد از این نظر ناامید کننده بوده است. به خصوص که تصویری که تاکنون محققان به آن دسترسی داشتند در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی نگهداری می شد که تصویری سیاه و سفید بوده است. تصاویر رنگی نسخه که برخی از صفحات آن در سایت نسخ خطی دانشگاه فردوسی مشهد قابل مشاهده است افزون بر آن که وضوح کافی ندارد، تصویر صفحه اول - که در حال حاضر فقط از طریق دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی قابل دسترسی است - هم تقریباً حرفی برای گفتن ندارد.

چندی پیش فرصتی پیش آمد و با برخی از دانشجویانم در رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی، و بر اساس قولی که به آن‌ها داده بودم، برای آشنایی با نسخ خطی دانشکده خودمان دیداری از مخزن داشتیم. از آنجا که مدتی بود که درباره مقصد مطالعه می کردم، اولین نسخه‌ای که برای معرفی انتخاب کردم همان کتاب بود. در ضمن معرفی مشخصه‌های نسخه، صفحه اول آن توجه مرا به خود جلب کرد. با بررسی دقیق نسخه از نزدیک، مشخص شد که دو برگ بر روی برگه نخست نسخه چسبیده شده و بخشی از هر دو برگه کنده شده است. بین برخی از لبه‌های این دو برگه و برگه اصلی، فواصلی وجود داشت و این احتمال شکل گرفت که شاید بتوان این دو برگه را از برگه اصلی جدا کرد. با مشورت و کمک یکی از متخصصان مرمت، فرآیند جداسازی برگه‌ها آغاز شد. برگه اول که کاغذی تقریباً جدید است به نسبت به سهولت جدا شد. جدا کردن برگه دوم که کهن است کمی با دشواری انجام شد زیرا به نظر می‌رسد مدت زیادی بر روی برگه اصلی چسبیده بوده است. پس از چند مرحله این برگه به طور کامل جدا شد. برگه اصلی که از جنس سایر برگه‌های نسخه و بسیار کهن است حاوی اطلاعاتی درباره مؤلف بود. با آشکار شدن صفحه اول نسخه، پس از عنوان کتاب، نام مؤلف با این عبارات آمده است: *تالیف العبد الفقیر خ؟ [.....] ابی عبدالله بن کامل*

متأسفانه در ابتدای کار امکان شناخت نویسنده از این بخش باقی مانده وجود نداشت. از آنجا که به احتمال قوی اسم بعدی اسم پدر او بوده است، به دنبال «ابوعبدالله بن کامل» جستجو در منابع تراجم و شرح حال آغاز شد. کسانی مانند کامل موصلی شاعر معروف، ارتباطی با بحث ما نداشت. او هم عصر ابن درید (د. ۳۲۱ ق.) بوده و ذکرش در امالی ابوعلی قالی (د. ۴۷۸ ق.)، قالی، (۳۹۶) آمده است. محمد بن عبد الکریم بن ابی عبد الله

کامل الرامی معروف بابن مخیلی با توجه به درگذشتش در سال ۷۶۴ ق. در ۸۷ سالگی (ابن حجر، الدرر الکامنه، ۲۷۱/۵)، متولد ۶۷۷ ق. است. او هم جز شباهتی در نام جدش، ارتباطی با فرد مورد نظر ما نداشت. با توجه به شواهدی که پیشتر گفته شد، نویسنده در اوایل قرن هفتم هجری می‌زیسته است. پس بیشتر در منابع نزدیک به این دوره تمرکز کردم. سرانجام پس از بررسی متون و احتمالات مختلف، شبیه‌ترین مورد را در تاریخ اربل اثر مبارک بن احمد اربلی، مشهور به ابن مستوفی (د. ۶۳۷ ق.) یافتم. وی از «أبو عبد الله الحسين بن کامل بن علي بن محمد بن علي بن الحسين بن کامل الموصلي» نام برده است. او را اهل خیر توصیف کرده که به اربل آمده و به کار استنساخ کتاب اشتغال داشته است (ابن مستوفی، ۳۳۸/۱). سپس نمونه‌ای از اشعار او را نقل کرده است.

چه دلیلی وجود دارد که این فرد، همان پدر مؤلف مورد نظر ماست؟ با خوشوقتی، پاسخ در انتهای شرح حال او آمده است. جایی که به تاریخ فوت او در یکی از روستاهای موصل در ۱۳ ذی الحجه سال ۶۰۴ هجری اشاره شده است. احتمالاً این دقت در ذکر تاریخ فوت به این دلیل است که اربلی فرزند او را دیده و از وی نقل کرده است. نام این فرزند «خلیل» است: «أخبرني ولده خليل إن والده توفي في الثالث عشر من ذي الحجة سنة أربع و ستمائة» (ابن مستوفی، ۳۴۰/۱).

احتمال این که این فرد همان مؤلف مقصد باشد، بسیار زیاد است. زیرا هم از نظر مکانی به اربل و موصل تعلق دارد و هم از نظر زمانی با آنچه پیشتر از تاریخ ذکر شده در سند یکی از روایات متن مشخص شد، هماهنگ است زیرا اگر خلیل را مؤلف بدانیم، سال ۶۰۴ ق، یعنی تاریخ فوت پدرش، همان سالی است که مؤلف نخستین روایت باب چهاردهم کتابش را شنیده است (مقصد، ۸۰).

پس عبارت صفحه نخست کتاب چنین تکمیل می‌شود: «تالیف العبد الفقیر خلیل بن ابی عبد الله بن کامل». و نام کامل مؤلف مقصد چنین خواهد بود: «خلیل بن حسین بن کامل بن علی بن محمد بن علی بن الحسین بن کامل الموصلي».

ما نیز مانند مصحح تاریخ اربل، در حال حاضر هیچ منبعی برای شرح حال خلیل نمی‌شناسیم (ابن مستوفی، ۶۵۲/۲، پانوشت). اما افزون بر خود کتاب مقصد، اگر سایر

بخش‌های مفقود تاریخ اربل^۱ کشف شود، به احتمال زیاد حاوی شرح حال او خواهد بود. به خصوص که معاصرین مستوفی بوده و یکدیگر را دیده بودند.

نتیجه‌گیری

بحارالانوار به عنوان مهمترین و عظیم‌ترین اثر علامه مجلسی بر منابع بسیاری متکی بوده است. مطالعات زیادی دربارهٔ بحار و ویژگی‌های آن صورت گرفته است اما برای نخستین بار به صورت موردی، یکی از منابع آن یعنی کتاب مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب که به فضائل دوازده امام و حضرت زهرا علیها السلام اختصاص دارد، موضوع بررسی قرار گرفت. منقولات بحار از این اثر فقط ده مورد و همه از یک باب آن است. در این پژوهش با بررسی سفرهای مجلسی به مشهد و شواهد موجود نشان داده شد که وی - نه چنان که برخی گمان کرده‌اند در سفر شیخ حربه اصفهان - بلکه در سفری که سال ۱۰۸۵ ق به مشهد داشته از شیخ حرعاملی اجازه دریافت کرده است. مجلسی به احتمال زیاد در این سفر از طریق شیخ به کتاب مقصد دست یافته و با توجه به مجلدات ناتمام بحار تا آن تاریخ که در فقه و قضا و دیات و... بود، وی ده روایت از ۵۳ روایت باب چهاردهم مقصد که به قضاوت‌های حضرت علی علیه السلام اختصاص دارد را برگزیده است. از آنجا که مجلدات مربوط به تاریخ اهل بیت علیهم السلام از بحار طی سالهای ۱۰۷۷ ق. تا ۱۰۷۹ ق. تمام شده بود، روایاتی در زندگی و فضائل اهل بیت علیهم السلام از مقصد در بحار نقل نشده است.

بر اساس نقلی در مقصد، به تصوری که نام مذکور در آن، نام مولف کتاب است، حر عاملی و به تبع او مجلسی و بسیاری دیگر، حسین بن محمد بن حسن را مولف مقصد دانسته‌اند. اکنون می‌دانیم آن متن از کتاب نزهة الناظر و تنبیه الخاطر اثر حسین بن محمد بن حسن حلوانی، عالم شیعه در قرن ۵ هجری نقل شده است.

با بررسی برخی از روایات مشتمل بر تاریخ اخذ مؤلف و شناسایی مشایخ او، می‌توان با اطمینان وی را از عالمان قرن ششم و هفتم هجری دانست. بررسی‌های نسخه‌شناسی حاکی از آن است که فردی به نام خلیل بن حسین در اربل مولف کتاب است.

۱. آنچه از کتاب باقی است ناقص و تنها جلد دوم از چهار جلد است. نک. صفار، ۲۹۷-۳۰۲.

منابع

- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، تحقيق: محمد عبد المعيد ضان، حیدرآباد: مجلس دائرة المعارف العثمانية، ۱۳۹۲ق. / ۱۹۷۲م.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، معالم العلماء في فهرست كتب الشيعة وأسماء المصنفين منهم قديما وحديثا، نجف: المطبعة الحيدرية، ۱۳۸۰ق.
- ابن مستوفی، مبارک بن احمد، تاريخ إربل، تحقيق سامي بن خماس الصقار، عراق: دار الرشيد للنشر، ۱۹۸۰م.
- احد اعلام اهل السنة في القرنين السادس والسابع الهجريين، مقصد الراغب الطالب في فضائل الامام علي بن ابي طالب عليه السلام و اهل بيته ائمة الهدى و مصابيح الدجى عليه السلام، تصحيح: رضا رفيعی، قم: مكتبة العلامة المجلسي، ۱۳۹۷.
- افندی، د. ۱۱۳۰ق.، رياض العلماء و حياض الفضلاء، محقق: احمد حسینی اشكوری، بيروت: مؤسسة التاريخ العربي، بی تا.
- تبریزی، علی بن موسی، ده ۱۳۳۰ق.، مرآة الكتب، تحقيق: محمد علی حائری و علی صدرايي خویی، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله، ۱۴۱۴ق.
- تهرانی، آقابزرگ محمد محسن، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، بيروت: دارالاضواء، ۱۴۰۳ق.
- تهرانی، آقابزرگ محمد محسن، طبقات اعلام الشيعة، بيروت: دار احیاء التراث العربي، ۱۴۳۰ق.
- جعفریان، رسول، «بحار الانوار از زاویه نگاه دایرة المعارفی»، مشکوة، ش ۸۰، آذر ۱۳۸۲، صص ۲۱-۵۴.
- جعفریان، رسول و قاسم قریب، «کتاب شناسی و نقد منابع در بحار الانوار علامه مجلسی»، پژوهشنامه تاریخ تشیع، ش ۱. فروردین ۱۳۹۶.
- حاج منوچهری، فرامرز «حرعاملی»، در دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۲۰، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۸. صص ۳۱۹-۳۲۲.
- حافظیان بابلی، رسائل في دراية الحديث، قم، دارالحديث، ۱۴۲۵ق. / ۱۳۸۳.
- حسینی اشكوری، سید احمد، إجازات الحديث، قم: مكتبة آية الله المرعشي العامة، ۱۴۱۰ق.
- حرعاملی، محمد بن حسن، أمل الأمل في علماء جبل عامل، تحقيق احمد حسینی اشكوری، بغداد: مكتبة الأندلس، ۱۳۸۵ق.
- حرعاملی، محمد بن حسن، إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات، بيروت: اعلمی، ۱۴۲۵ق.
- حكيم باشی، حسن و محمد كاظم رحمتی، «حرعاملی، محمد بن حسن» در دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۳، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۹۳. صص ۲۲-۲۸.
- حلوانی، حسین بن محمد، نزهة الناظر وتنبیه الخاطر، تحقيق مدرسة الامام مهدي عليه السلام [به اشراف] سید محمد باقر موحد ابطحی، قم: مدرسة الامام مهدي عليه السلام، ۱۴۰۸ق.
- خانی (مهروش)، حامد (فرهنگ)، «در جستجوی حلوانی، مؤلف «نزهة الناظر وتنبیه الخاطر» مطالعات قرآن و حدیث، ش ۱۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، صص ۵۵-۸۰.

- درگاهی، حسین و علی اکبر تلافی، کتابشناسی مجلسی، [تهران؟]: بنیاد فرهنگی امام رضا علیه السلام، ۱۳۷۰.
- رفیعی علامرودشتی، علی، «پژوهش‌های گروهی در عصر علامه مجلسی» در مهریزی، مهدی و هادی ربانی، یادنامه مجلسی: مجموعه مقالات، گفت‌گوها و سخنرانی‌های همایش بزرگداشت علامه مجلسی، جلد اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۷۹.. صص ۳۲۳-۳۵۳.
- صقار، سامی بن خماس، أمانة إربيل في العصر العباسي ومؤرخها ابن المستوفي، رياض: دارالشواف، ۱۴۱۳ق. ۱۹۹۲م.
- علوی، سید ابوالحسن، «نکاتی از اجازات بحار الانوار» در کتاب شیعه، ش. ۷ و ۸، بهار تازمستان ۱۳۹۲ (ویژه‌نامه اجازات)، صص. ۴۳-۵۸.
- طارمی، حسن، علامه مجلسی، تهران: طرح نو، ۱۳۷۵.
- فاضل، محمود، «مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب»، نشریه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد، ش. ۶ و ۷، بهار و تابستان ۱۳۵۲، صص ۲۳۸-۲۵۸.
- فاضل، محمود، فهرست نسخه‌های خطی دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد. جلد دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۱.
- قالی، اسماعیل بن قاسم، الأمالی فی لغة العرب، تحقیق: سید بن عباس جلیمی و صلاح بن فتحی هلال، بیروت: مؤسسة الکتب الثقافیة، ۱۴۲۲ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، تحقیق: دارالحدیث، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۹ق.
- کنتوری، اعجاز حسین بن محمدقلی، کشف الحجب والأستار عن أسماء الکتب والأسفار، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی علیه السلام، ۱۴۰۹ق.
- مامقانی، عبدالله، تنقیح المقال فی علم الرجال، تحقیق محی الدین مامقانی و محمدرضا مامقانی، قم: موسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، ۱۴۳۱ق.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (د. ۱۱۱۰ق.)، بحار الانوار، بیروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۴۰۳ق.
- مختاری هاشم آباد، ابوطالب، رویکردهای علامه مجلسی در اعتبارسنجی روایات بحار الانوار، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۹۹.
- مرعشی نجفی، سید شهاب الدین، مقدمه بر اثبات الهداة (سجج البلبیل فی ترجمه صاحب الوسائل)، بیروت: اعلمی، ۱۴۲۵ق.
- مطیع، مهدی «بحار الانوار»، در دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۱، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۱. صص ۳۷۴-۳۷۰.
- موسوی بروجردی، سید حسن، «کلمة المكتبة» در مقدمه مقصد الراغب ...، تحقیق رضا رفیعی، قم: مکتبه العلامة المجلسی علیه السلام، ۱۴۳۹ق.
- نوری، حسین بن محمدتقی، د. ۱۳۲۰ق.، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تحقیق: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، بیروت: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، ۱۴۲۹ق.